

18 листопада 2016

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ КОНДРАТЮКА

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ

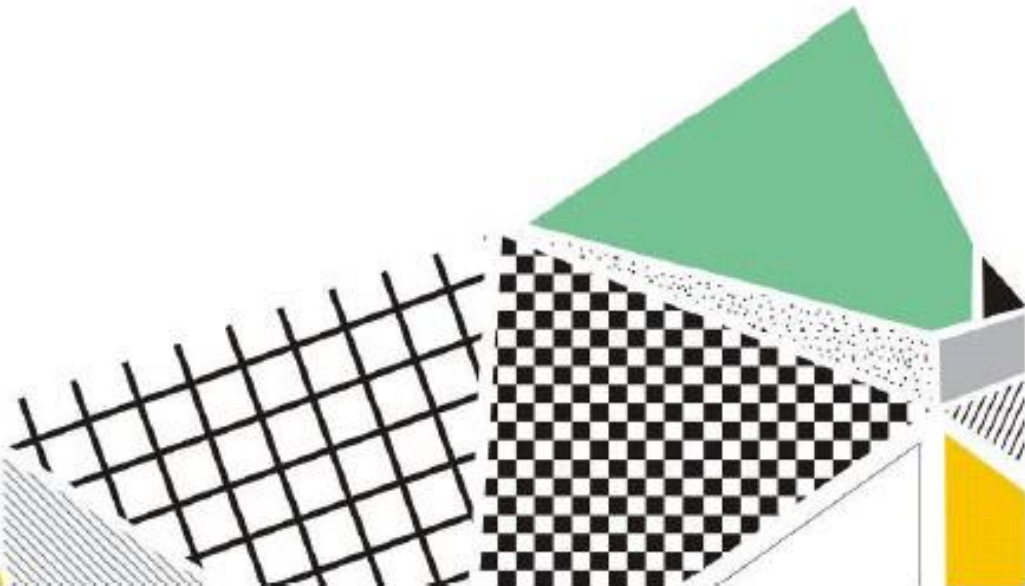
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
ІНСТИТУТ АРХІТЕКТУРИ

СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ІМЕНІ О.М. БЕЖЕГОРА

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
ДЛЯ СТУДЕНТІВ І МОЛОДИХ УЧЕНИХ**

**«АРХІТЕКТУРНИЙ РИСУНОК
У КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ»**

Харлан О.В. Використання архітектурного рисунка для реконструкції зовнішнього вигляду втрачених історичних об'єктів [текст] / О.В. Харлан // Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції для студентів і молодих учених «Архітектурний рисунок у контексті професійної освіти». - Полтава: ПолтНТУ, 2016. – С. 65-78

Конференція «Архітектурний рисунок у контексті професійної освіти»

Секція «Архітектурний рисунок: проблеми, методи, засоби»

УДК 37.016:74 (0.032) – 7.02/72.01

*О.В.Харлан, канд. архітектури, доцент
Придніпровська державна академія будівництва та архітектури,
Дніпро*

ВИКОРИСТАННЯ АРХІТЕКТУРНОГО РИСУНКА ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ ВТРАЧЕНИХ ІСТОРИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ.

Статтю присвячено висвітленню авторських напрацювань з окремого напрямку архітектурного рисунка призначеного реконструювати особливості зовнішнього вигляду і окремих деталей втрачених споруд і поселень.

Ключові слова: *Рисунок, рисунок-реконструкція, гіпотетична реконструкція, реконструкція зовнішнього вигляду.*

Говорячи про методики дослідження і реконструкції втрачених архітектурних об'єктів слід наголосити що в різних випадках кількості обмірів, виконаних до втрати пам'ятки завжди бракує. Часто вони взагалі відсутні. Іноді об'єкти лише згадуються в архівних (обмірні кресленики архітектурних пам'яток, фотографічні матеріали, картографічні матеріали) і літературних джерелах, тоді на допомогу можуть прийти лише археологічні дослідження.

Головним завданням під час різних методів досліджень є комплексний підхід в залежності від ступеню збереженості об'єкту і наявності архівних джерел. В основі вивчення просторової структури об'єкту лежить натурне дослідження, оскільки лише на місці можливо в повній мірі зрозуміти історичне середовище. Не один раз слід відвідувати досліджувані ділянки. Кожне ново виявлене джерело додає щось нове в розуміння об'єкту у разі співставлення цілої низки факторів.

Серед обов'язкових заходів дослідження обов'язковими є натурні дослідження з фіксацією об'єкта на місцевості, обмірами залишків втрачених об'єктів з прив'язкою до вцілілих будівель і об'єктів, фотофіксація, опитування місцевих старожилів з ціллю виявлення і уточнення місця розташування будівель що не збереглися і звісно рисування панорам поселення в якому проводиться дослідження і локалізація втраченого об'єкту. Рисунок відіграє важливу роль для порозуміння природного впливу і містобудівного середовища на архітектурний образ споруди.

Рисунок може зафіксувати також загальний вигляд споруди, або особливості співвідношення його частин, що характеризують загальну об'ємно-просторову композицію в тому випадку, коли неможливо використовувати більш точні способи фіксації [6, с.10].

Один з варіантів неможливості використання більш точних способів фіксації виникає тоді, коли архітектурний об'єкт зникає, не залишаючи по собі певної кількості інформації. Саме рисунок здатен створити картини втраченого середовища і давніх споруд, здавалося б тоді, коли, це вже не можливо!

Історія рисування під час дослідження і відновлення важливих і цікавих об'єктів у різні часи – це не просто одна сторінка з історії зодчества. Вона в повній мірі відображає процес побудови і розвитку дослідження історії архітектури як самостійної наукової дисципліни. Ця історія нараховує багато віків.

Архівні і бібліографічні джерела вказують, що історія використання і створення рисунку під час архітектурних, архітектурно-археологічних досліджень має величезний багаж. Безперечно, цей матеріал потребує виходу і наукового осмислення. За весь час існування подібних досліджень не було написано більш-менш повної історіографічної праці про нього. В наші часи з'являються нечисленні статті з історії вивчення окремих об'єктів архітектури з залученням ілюстративного матеріалу та окремими спостереженнями робочих моментів.

Серед вітчизняних науковців, які постійно використовували рисунок у своїх дослідженнях, виконували численні архітектурні реконструкції не можна не згадати Ю. Асеєва¹, Г. Логвина², В. Харламова³, М. Холостенка⁴, М. Кресального⁵, І. Могитича⁶, О. Годованюк⁷, Є. Пламеницьку⁸, В. Ленченка⁹, Ю.Нельговського¹⁰, В.Вечерського¹¹, В.Тимофієнка¹²,

¹ Рисунки-реконструкції втрачених давніх об'єктів Києва (Десятинна церква, Софійські ворота дитинця, Ірининська церква, Золоті ворота, Успенський собор Печерського монастиря, Собор Михайлівського Золотоверхого монастиря, Кирилівська церква, Успенська (Юр'ївська), Василівська церква на Великому княжому дворі,), Переяслава (Михайлівський собор), Овруча (Василівська церква), Путивлю (Храм початку XIII ст.) та інш.;

² Рисунки-реконструкції: Успенський собор Печерського монастиря, Церква Спаса-Преображення на Берестовому, Хотинський замок, Чигирин за часів Б.Хмельницького, Замок Б.Хмельницького в Суботові, Печерськ в Києві на поч. XIII ст., стародавній Білгород на поч. XIII ст., Путивль станом на 1230-і рр. та інш.;

³ Рисунки-реконструкції: Собор Кловського монастиря, забудова боярської садиби у стародавньому Києві, Церква Спас на Берестові та інш.;

⁴ Рисунки-реконструкції: Десятинна церква, Золоті ворота в Києві, Успенський собор Печерського монастиря в Києві, Собор Бориса і Гліба у Чернігові, Терем у Чернігові та інш.;

⁵ Рисунки-реконструкції: Софійський собор в Києві, Західна брама (Брама Заборовського) Софії Київської та інш.;

⁶ Рисунки-реконструкції: Церква Св. Пантелеймона в Галичі, Сокілецька дерев'яна церква, Храм Св. Івана Хрестителя у Львові та інш.;

⁷ Аксонометрії-реконструкції: «Вежа мурована» в Замку князів Острозьких, комплекс Троїцького монастиря в селі Межиріч Рівенської області та інш.;

⁸ Аксонометрії-реконструкції: Польська брама та велика кількість архітектурних об'єктів Кам'янця-Подільського, баштова церква у селі Шарівка та інш.;

⁹ Рисунки-реконструкції: Чортомлицька Запорозька Січ XVII ст., Нова Запорозька Січ XVIII ст., Нехворощанський монастир та інш.;

В.Ясієвича¹³, В.Чепелика¹⁴ [3] та інш. Велика кількість радянських та російських фахівців присвятили графічним реконструкціям певну увагу в своїх працях. Серед них заслуговують на увагу роботи В. Суслова¹⁵, Г. Штендера¹⁶, М. Вороніна¹⁷, П. Раппопорта¹⁸, С. Під'япольського¹⁹, Г. Вагнера²⁰, К. Афанасьєва²¹, Ю. Ушакова²², А.Боде²³, [1, с.239-259; 2, с.35; 3; 4, с.130-155; 7] та інш. Тож, добре видно, що в історії архітектури України і Росії рисувальні реконструкції використовуються достатньо активно і продуктивно, починаючи з самого становлення її в самостійну царину історичного знання і до теперішнього часу. У більшості вони залучалися для локалізації в історичному середовищі історичних населених пунктів і ототожнення їх з конкретними археологічними об'єктами, а також для реконструкції фактів, подій, явищ і, на сам кінець, з метою прояснення історичної картини минулого.

¹⁰ Рисунки-реконструкції: Замок в Старому Селі, Замок в Бережанах Тернопільської області та Замок в селі Підгірці Львівської області виконав разом з Т.Трегубовою, комплекс Успенської церкви у Львові виконав разом з Т.Трегубовою, синагога у Луцьку та інш.;

¹¹ Рисунки-реконструкції: панорама міста Глухів, панорама міста Ромни, Замок в Путивлі у 1670-х рр. та інш.;

¹² Рисунки-реконструкції: Палац князя Потьомкіна в Катеринославі, Церква в німецькій колонії Ландау на Одещині, Магістрат в Кременчуку, Палацовий ансамбль Воронцова в Одесі, Забудова Миколаївської вулиці в Києві, Комплекс будівель ремісничого училища в Одесі, Комплекс споруд Технологічного інституту в Харкові, Комплекс споруд Політехнічного інституту в Києві та інш.;

¹³ Рисунки-реконструкції: Садибний будинок в селі Білоріччя на Чернігівщині, Селянський банк в Києві, Земельний банк у Харкові, Біржа в Одесі Селянський банк у Полтаві, залізничний вокзал у Катеринославі та інш.;

¹⁴ Рисунки-реконструкції: Однокласна школа в селі Западинці на Полтавщині, Школа Першого комерційного товариства вчителів у Києві, Художнє училище у Харкові, Кредитно-кооперативне товариство в селі Хомутець на Полтавщині, Вокзал на ст. Ведмедківська Кубансько-Чорноморської Козацької залізниці, Будинок В.Хренникова в Катеринославі та інш.;

¹⁵ Рисунки-реконструкції: Церква Благовіщення у селі Посадне Архангельської губернії, комплекс Нижньо-Уфтіюгського погосту Вологодської губернії, Собор Святої Софії Великого Новгороду, численні дерев'яні храми на теренах Росії;

¹⁶ Рисунки-реконструкції: Микола-Дворищенський та Троїцький собори у Пскові, Спаський собор Єфросинівського монастиря в Полоцьку, Церква Параскеви П'ятниці на Торгу в Новгороді, Спаська церква на Берестові в Києві, Собор Троїцького монастиря на Кловкі в Смоленську, Собор Антонієва монастиря, Собор Софії Новгородської та інш.;

¹⁷ Рисунки-реконструкції: Палацовий ансамбль князівської резиденції в Боголюбово, Церква Покрови на Нерлі, Георгіївський собор в Юр'їві-Польському, Успенський собор у Володимирі, комплекс будівель навколо церкви Різдва Богородиці, Троїцький собор в Детинці та інш.;

¹⁸ Рисунки-реконструкції: Церква Святих Петра і Павла в Смоленську, Церква Іоанна Богослова в Смоленську, Спаський собор Єфросинівського монастиря в Полоцьку, Великий собор на Протоці в Смоленську, Собор Спаського монастиря в Чернушках,

¹⁹ Рисунок-реконструкція Церкви Архангела Михайла в Смоленську;

²⁰ Рисунки-реконструкції: Георгіївський собор в Юр'їві-Польському, Спаський собор, Собор Різдва Богородиці у Суздалі та інш.;

²¹ Рисунок-реконструкція Храм св. Софії в Новгороді та інш.;

²² Рисунки-реконструкції: Село Усть-Кожа (Макаріно) Онежського району Архангельської області, Село Лядіни Каргопольського району Арх. обл., Село Колодозеро Пудозького району КАРСР, Поселення Глазово на озері Кено Плесецького району Арх. обл., Село Лічним Остров Кондопожського району КАРСР, Село Ковда Кандалакшського району Мурманської області, Село Кандалакша Кандалакшського району Мурманської обл., Село Пурнема Онежського району Архангельської обл., Село Малошунка Онежського району Архангельської обл. та багато іншю;

²³ Рисунки-реконструкції: Успенський собор в Онезі, шатрові храми Заонежжя, Вознесенська церква в селі Тіпініці, Церква Різдва Богоматері в селі Кузаранда, Церква преп. Олександра Свирського в селі Космозеро, Церква Св. Вавари в селі Яндомозеро та інш.;

За останнє десятиріччя автором²⁴ цих рядків було опубліковано низку праць з історії архітектурно-містобудівних досліджень великої кількості втрачених архітектурних об'єктів Південної та Східної України. У більшості випадків праці було ілюстровано авторськими графічними реконструкціями.

Пропонована до уваги праця має на меті ознайомити з окремими розробками та творчими напрацюваннями в царині створення зображення з історії архітектури певних регіонів України. Сенс і основний склад її складає не скільки опис ходу архітектурно-містобудівних досліджень в їх хронологічній послідовності, скільки окреслення питання рисованих реконструкцій і представлення напрацювань на основних етапах вивчення окремих пам'яток і поселень, з новаторськими ідеями в сенсі зображення, вдалим випробуванням часу і ширше – з оцінкою з позицій історії архітектурного зодчества України як методу дослідження.

Натурні дослідження складають невід'ємну частину нашого дослідження, це дозволяє ознайомитися з місцем розташування втрачених, або частково збережених об'єктів. Приймаючи участь в підготовленні документації, що стосуються збереження і реставрації об'єктів архітектури та містобудування ми велику увагу приділяємо вивченню архівних матеріалів численних об'єктів Південно-Східних регіонів²⁵.

Ілюстративний матеріал в наукових працях займає великий об'єм, оскільки це наше принципове ставлення до візуального сприйняття і запам'ятовування інформації. Більшість зображень створено на основі рідкісних і унікальних зображень, які віднайдені автором в архівосховищах України та Росії. Вони зображують об'єкти в первинному стані. У більшості це культові споруди колишньої Катеринославщини. Величезний іконографічний матеріал, було викладено в нашому дисертаційному дослідженні 2010 року [12]. Як виявилось на Півдні і Сході тема культових споруд взагалі ніколи не піднімалася дослідниками архітектури. У відношенні архітектурних об'єктів вказаних регіонів взагалі бракує вивчення письмових джерел, включаючи наративні твори і документи, які задіяні недостатньо.

На сьогодні дуже важко уявити собі дерев'яні споруди серед забудови сучасних поселень, але ще зовсім недавно вони відігравали значну роль у житті багатьох поселень. На жаль, внаслідок військових та ідеологічних подій на сьогодні не збереглося тієї величезної кількості унікальних споруд, про які ми знаємо лише з архівних джерел. Південні регіони України майже не зберегли пам'яток дерев'яного будівництва, лише поодинокі споруди репрезентують високе мистецтво сакрального будівництва Півдня.

Для архітектурної реконструкції важливе значення мають розміри споруди. З цієї точки зору найбільш цінними з іконографічних матеріалів для

²⁴ Про автора див.:

[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BD_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BD_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87;);

²⁵ Ознайомитися з працями автора можна на сторінці: <https://independent.academia.edu/OlexandrKharlan>;

рисунок-реконструкції є фотографічні зображення як такі, що мають максимальну об'єктивність. Залишки споруди дають можливість визначення розмірів тих частин які збереглися і співставити їх з матеріалами іконографічними. Завжди виникає потреба в додатковій інформації, яка відсутня у вище наведених джерелах і її можна отримати саме виконуючи рисунок, а потім на їх основі вже кресленик.

Процес архітектурної реконструкції складається як правило з трьох етапів: 1- збір інформації; 2 – реконструкція проєкційного апарату зображень об'єкта, коли кожний геометричний елемент, розпізнаний на фотографіях, дає певний обсяг інформації; 3 – реконструкція зовнішнього вигляду, коли зображення утворюється з врахуванням окремих точок сприйняття, прямих ліній, абрисів окремих елементів, коли принцип побудови оснований на теорії вирішення метричних завдань.

Достовірність реконструкції вимірюється величиною помилки лінійних і кутових розмірів на зображенні. Також мають місце помилки вихідних даних, які залежать від збереженості споруди, ступеню чіткості контурів на знімку, кількості ракурсів споруди. На допомогу приходить використання додаткової інформації (декілька ракурсів споруди), що дозволяє визначити положення елементів споруди декілька разів і робити перевірку.

Використовуючи історичні іконографічні матеріали ми практикуємо техніку прорису старовинних графічних та фото матеріалів, рисунків з натури і створення на їх основі реконструкції зовнішнього вигляду споруд чи їх окремих втрачених елементів (рис.1) [11, с. 203-212]. Іноді важливим є співставлення існуючого та втраченого зовнішнього вигляду споруди. Отриманий обсяг інформації в такому випадку дозволить зробити здійснити достовірну оцінку процесів, що відбувалися у далекому і недалекому минулому і поточити стилістичні особливості споруди. Пізні надбудови іноді виконують в дусі історичних споруд, однак не завжди вірно. Рисунок з використанням історичної інформації дозволить відокремити пізні нашарування (рис. 2) [13, с. 101-114].

Певний обсяг інформації дозволяє виконати достовірну архітектурну реконструкцію споруди. Однак, іноді значна кількість ракурсів архітектурного комплексу дозволяє реконструювати місце розташування окремих складових у плані. Саме такі рисунки-реконструкції схем дозволяють археологам обрати вірне рішення для подальших досліджень (рис. 3) [9, с. 247-260].

На жаль, докорінно змінилися архітектурні ансамблі старовинних поселень як на Півдні, так і на всій території України. Вигляд поселень, як правило, втратили свій колишній традиційний патріархальний характер і місцевий самобутній колорит, одночасно набувши безликих і фактично однакових рис. У більшості сіл Півдня України була знищена більша частина старого будівельного фонду і, в першу чергу, найбільш давніх витворів народного зодчества. З утилітарної точки зору вони були недостатньо зручними, нерентабельними в експлуатації або просто непотрібними, тому у будівельній практиці сучасних сільських поселень до таких будівель

склалося певне негативне ставлення. Їх або радикально перебудовували, не ремонтували, або знищували.

Тож, доволі цікавою серед опублікованих рисунків-реконструкцій є виконана серія гіпотетичних реконструкцій фортифікаційних об'єктів XVIII ст. на теренах колишніх Вольностей Запорозьких (рис. 1, 2, 3) [8, с.14-75; 10, с. 267-274; 14, с.98-114; 15, с.51-59; 16, с. 117-130;]. Серед залучених численних архівних джерел найвагомішими є картографічні. Дані реконструкції найбільше цікавлять дослідників історії краю. В даних роботах слід враховувати величезну кількість знань, аналогій, міркувань, оскільки в таких комплексних рисунках враховується велика палітра інформації. Потрібно знати все не лише про обриси населених пунктів, фортифікацій, головних напрямків шляхів, трасувальних осей вуличної мережі, орієнтації за сторонами світу, а і особливості окремих споруд, що складали невід'ємну частину історично сформованих кутків поселення, місце громадського центру, якому була притаманна багатофункціональність. Розуміючи що головна площа поселення була місцем проведення громадських зібрань, святкувань і торгівлі, слід пам'ятати про головні елементи-складові центру (адміністративні, культові споруди та інш.). Низка будівель-домінант збагачували художній образ поселення.

Виконуючи гіпотетичну реконструкцію поселення вельми важливим є локалізація найбільш давньої складової планувальної структури населеного пункту. Квартали різної конфігурації, щільність забудови, густина вуличної мережі, форма і конфігурація укріплень, фортифікаційні складові. Все це під час вивчення і аналізу матеріалів слід враховувати і аналізувати, щоб отримати як можна правдиву картину.

Зовнішній вигляд міста у більшості залежав від характеру його планувальної організації. Панорами з компактною структурою визначалися концентрацією будівель в певній території. Забудова помітно згущувалася в зоні громадського центру. Більш крупні у порівнянні з житловими одноповерховими будівлями громадські споруди, культові споруди відігравали ведучу роль в силуеті міста, тому місце їх розташування підпорядковувалося найбільш важливим візуальним зв'язкам, що проходили в напрямках трасувальних осей шляхів і вулиць.

При розташуванні на березі річки храму і громадських споруд утворювався цікавий вид поселення з боку водних акваторій та протилежного берега ріки.

На основі відомих методик робиться співставлення історичної картографії з сучасною топоосновою, об'єкт масштабується і отримує певні прив'язки, що допомагає зрозуміти його природу під час натурних спостережень місцевості. Дуже важливо за допомогою рисунка упіймати масштаб, метроритмічні особливості, положення у міському просторі, ландшафт території і ще багато-багато різних тонкощів.

На майбутнє, вельми актуальним є чітке розуміння загальної картини дослідження і рисування об'єктів архітектури і містобудування. Рисунок виконується вже на завершальному етапі дослідження, після того як

проведено значні за обсягом роботи, зібрано значну кількість інформації, коли вже перед виконавцем постає образ з чітким розумінням зображення. Коли враховується залежність архітектурних форм об'єкту від конкретних історичних умов, в яких він створювався і існував, розвиток будівельних технологій і матеріалу будівництва, що впливали на певні пріоритети використання архітектурних форм, кінцевий результат будуватиметься більш ретельно і витончено з застосуванням композиційних принципів і живого сприйняття. Не слід забувати, що в рисунку відображається головне, робляться акценти, словом відбувається процес викарбовування матеріалу [5, с. 196]! А це вкрай важливо для дослідників історії архітектури рідного краю.

Ілюстрації:

Рис. 1. 1-2 – Прорис історичних іконографічних джерел (Зовнішній вигляд Миколаївської соборної церкви Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря у сер. XIX ст. і у кін. XIX ст. Прорис автора зі старовинних гравюр); 3 – Рисунок існуючих аналогій (Церква святого Миколи у містечку Козельці Чернігівської області. Південний фасад. Малюнок автора 2005 р.); 4 – Рисунок-реконструкція зовнішнього вигляду втраченого завершення Миколаївського собору Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря станом на поч. XX ст.

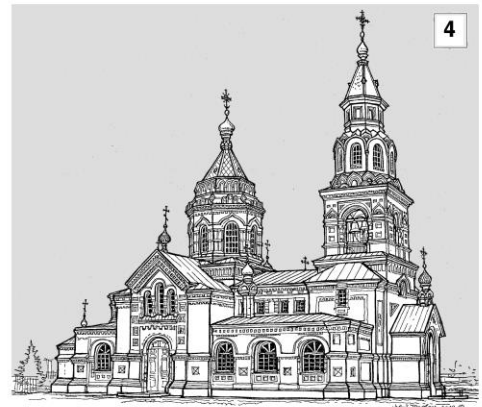
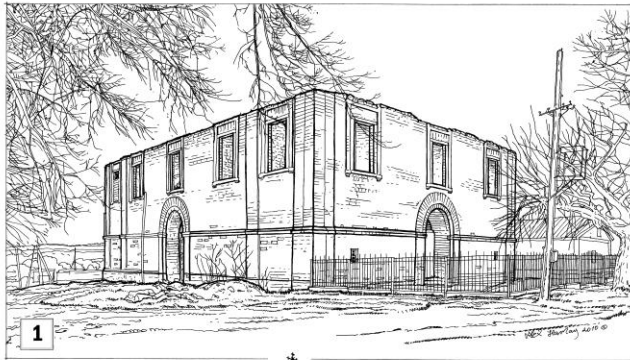

Рис. 2. 1- Залишки Покровської церкви селища Зайцеве (Горлівка). Натурні дослідження 2011 р.; 2- Зовнішній вигляд Покровської церкви на поч.. XX ст. Рисунок-реконструкція за матеріалами музею міста Горлівка; 3 – Зовнішній вигляд Миколаївського собору (сучасний стан). Малюнок з натури 2011 р.; 4 – Зовнішній вигляд Миколаївської соборної церкви Горлівки на поч. XX ст. Рисунок-реконструкція.

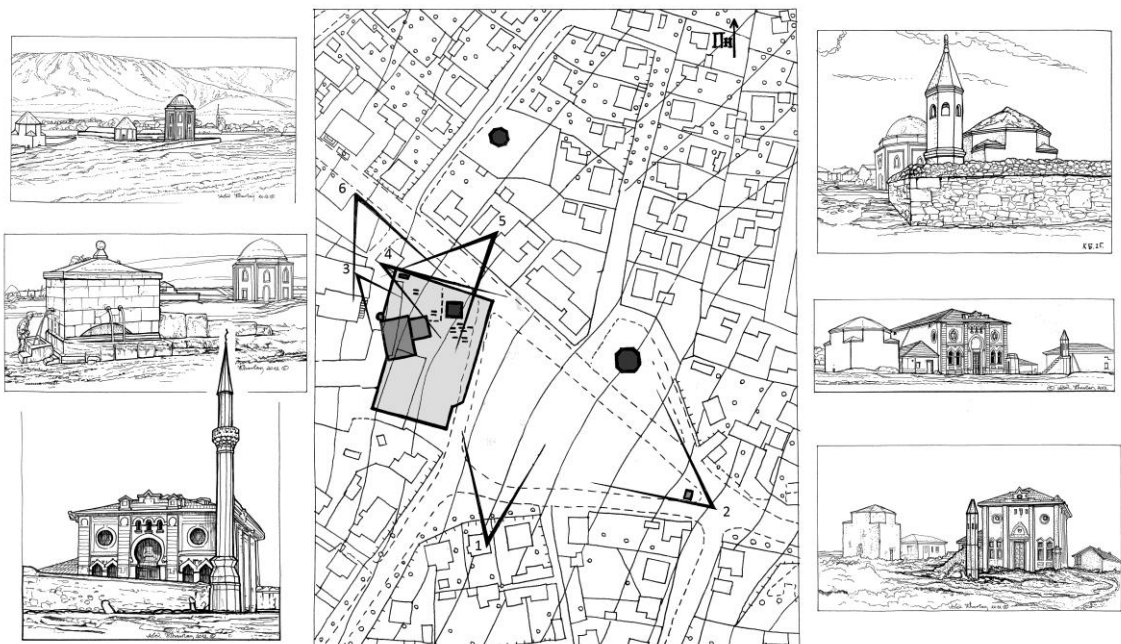

Рис. 3. Схема місця розташування складових сакрального комплексу Азіза на поч.. XX ст. з позначенням видових точок представлених історичних видів.

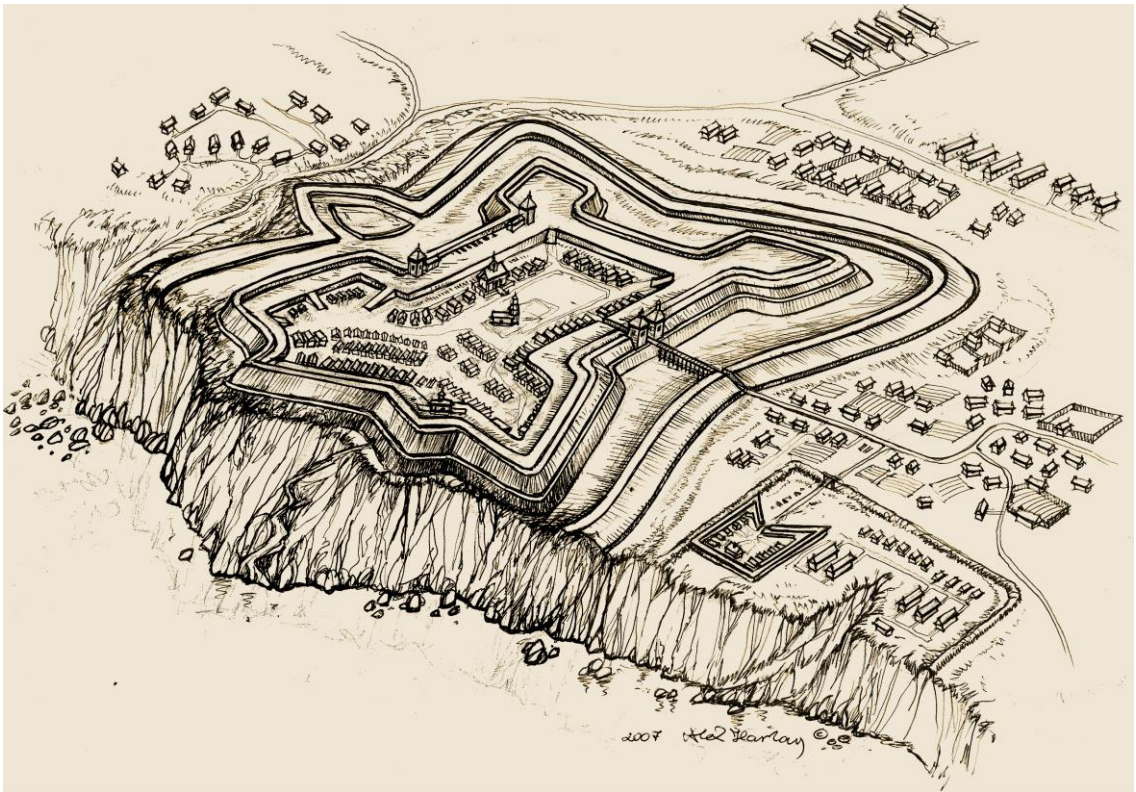

Рис. 4. Гіпотетична реконструкція фортеці Кодак у XVII ст. Рисунок 2007 року.

Рис. 5. Гіпотетична реконструкція Богородицької фортеці у XVII ст. Рисунок 2007 року

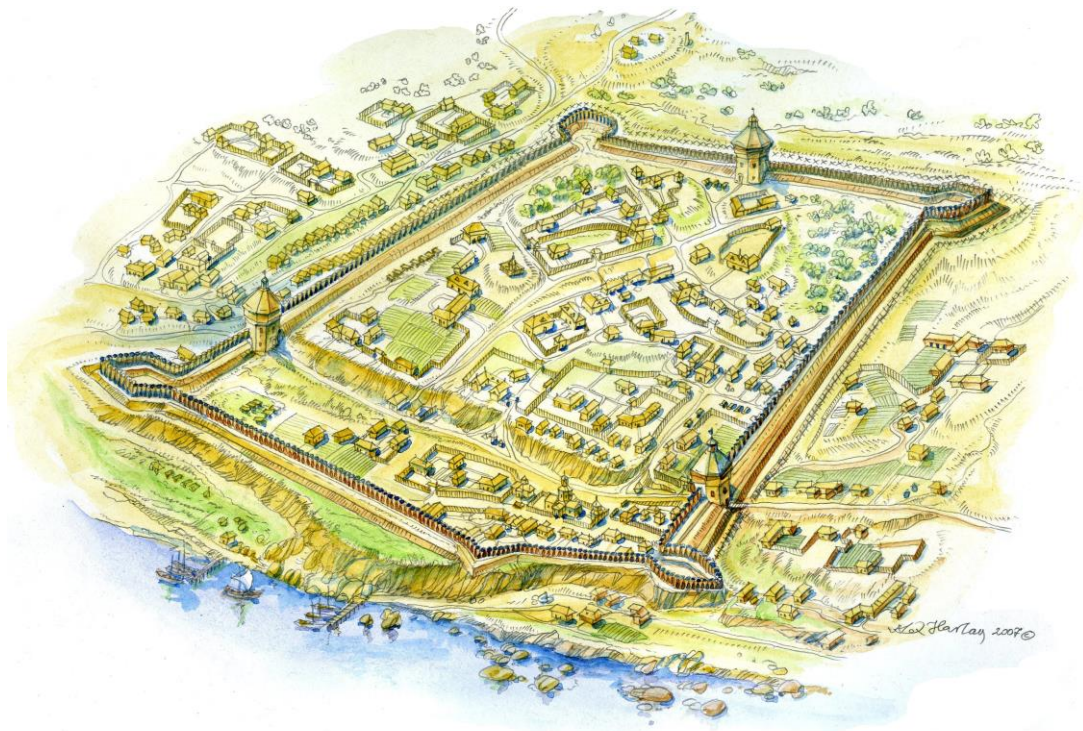

Рис. 6. Гіпотетична реконструкція міста Новий Кодак у XVII ст. Рисунок 2007 року

Рис. 7. Гіпотетична реконструкція Самарчицького укріплення кін. XVIII ст. Рисунок 2016 року

Література:

1. Бодэ А.Б. Деревянные церкви в окрестностях Вельска // Деревянное зодчество. Вып. 3. – Москва; СПб.: Коло, 2013. – С.239-259;
2. Владимир Васильевич Сулов. 1857-1921. Каталог выставки. – Ленинград, 1971. – С.35;
3. Історія української архітектури / Ю.С. Асєєв, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін.; За ред. В.І. Тимофієнка. – К.: «Техніка», 2003. – 472 с.;
4. Носкова А.Г. Шатровые храмы Заонежья XVII-XVIII вв. Особенности архитектурных решений // Деревянное зодчество. Вып. 3. – Москва; СПб.: Коло, 2013. – С.130-155;
5. Рисунок. Учебное пособие для вузов / С.В. Тихонов, В.Г. Демьянов, В.Б. Подрезков. – Москва: Стройиздат, 1983. – 296 с. - С. 196;
6. Соколова Т.Н., Рудская Л.А., Соколов А.Л. Архитектурные обмеры. Учебное пособие по фиксации архитектурных сооружений - Москва: Архитектура-С, 2006. – С.10;
7. Ушаков Ю.С. Ансамбль в народном зодчестве русского Севера. Пространственная организация. Композиционные приемы. Восприятие. – Ленинград, 1982. – 168 с.;
8. Харлан О. Архітектура і будівництво // Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII-XVIII століть в історії Дніпропетровська. – К.: Українські пропілеї, 2008. – С.14-75;
9. Харлан О.В. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-планувальних особливостей комплексу Азіза Малік-Аштера в м. Бахчисарай // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 9. – К.: СПД Павленко, 2014. – С.247-260;
10. Харлан О. До питання локалізації місця розташування центру Самарської паланки на теренах міста Новомосковська (колишнього Самарчука) // Збірник матеріалів «Археологія & фортифікація України». VI Міжнародна науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934). – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 267-274;
11. Харлан О.В. Ктитор соборної Свято-Миколаївської церкви Самарського монастиря Кирило Тарах-Тарловський і залишки його творіння // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 12. – Київ, 2007. – С.203-212;
12. Харлан О.В. Особливості типологічної еволюції дерев'яної храмової архітектури на території Півдня України сер. XVIII-поч. ХХ ст. (на прикладі Катеринославської губернії). Дисертація на здобуття наук. ступ. канд. арх. / рукопис. – К., 2010. – 241 с., іл.;
13. Харлан О.В. Православні сакральні споруди Горлівки в контексті архітектурно-містобудівних досліджень міста // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 6. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. - С. 101-114;

14. Харлан О. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська // Військово-історичний альманах. Річник X. число 1 (18). – К., 2009. - С.98-114;
15. Харлан О. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська (продовження) // Військово-історичний альманах. Річник X. число 2 (19). – К., 2009. - С.51-59;
16. Харлан А.В. Фортификационные сооружения Московского государства XVI-XVIII веков на территории современного города Днепропетровска: Новобогородицкая крепость // Архитектурное наследство. Вып. 55. – М.: URSS, 2011. - С. 117-130;